

Μαξ Νεττλώ, Ο ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Η προσωπικότητα και οι ιδέες του Κροπότκιν ήσαν τόσο πολύ διαδεδομένες ανάμεσα στους συντρόφους και το ευρύ κοινό, τουλάχιστον μέχρι το 1914, που ελάχιστα μόνο μένει να ειπωθούν αυτή την ώρα του θανάτου του, όταν κάποιος δεν έχει διάθεση να συλλέξει το πλήθος των γεγονότων και των εικόνων, να αναλύσει λεπτομερώς ιδέες ή να καταγράψει μικρά γνωρίσματα και ανέκδοτες πτυχές της ζωής του. Ξανά, αυτή η Επανάσταση, που αφέθηκε να χαθεί το 1914 και που από τότε γράφεται με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα, με μια αυξανόμενη τάση ωρίμανσης, φαίνεται ακόμα μια τόσο ατακτοποιήτη υπόθεση που δύσκολα μπορούμε να υπολογίσουμε τις διαφορετικές απασχολημένες μ' αυτήν δυνάμεις και τις προβλέψεις για την τελική της κατεύθυνση. Έτσι, με αρκετούς παράγοντες κρυφούς ακόμα, όσον αφορά τη λεπτομερή μας παρατήρηση τουλάχιστον, δεν μπορούμε να κρίνουμε ορθά, αυτή τη στιγμή, την επιρροή του έργου, της ζωής και των ιδεών του Κροπότκιν και να επιμείνουμε σε όλα αυτά που συνέβησαν και με μεγαλύτερη επιμονή σε όλα αυτά που προετοιμάζονται.

Η Εξουσία, την οποία πολέμησε σε όλη του τη ζωή, φαίνεται να είναι νικηφόρα παντού, από τον Ιμπεριαλισμό στον Μπολσεβικισμό και, επιπλέον, για τους σκεπτόμενους ανθρώπους αυτές είναι ψεύτικες νίκες, οι τελευταίες και περισσότερο ειδεχθείς εκδηλώσεις της Εξουσίας, η οποία σκάβει τον ίδιο της τον τάφο, με τη δημιουργία μια απέραντης επιθυμίας για πραγματική ελευθερία και συντροφικότητα και οδηγώντας αναπόφευκτα στη στιγμή που θα θεριστούν οι καρποί των σπόρων που έσπειρε ο Κροπότκιν και αρκετοί άλλοι Αναρχικοί.

Όταν σε μερικές χώρες το παρόν σύστημα αμφισβητήθηκε και κατέρρευσε, ήταν πιθανώς αναπόφευκτο το ότι μερικά μεγάλα πολιτικά κόμματα και οι μάζες οι ίδιες, λαχταρώντας για εξουσία και, στην ουσία, δυσαρεστημένες και πεινασμένες, θα άρπαζαν πρώτα τα σκήπτρα της εξουσίας και θα υιοθετούσαν σκληρά εξουσιαστικά μέτρα. Η σειρά της ελευθερίας έρχεται έπειτα και το ερώτημα είναι ποια έκταση θα πάρουν τα γεγονότα τα οποία θα έχουν εμπνευστεί

περισσότερο από την υπόθεση για την ελευθερία από ό,τι εκείνα από το 1917 και έπειτα; Αυτό είναι το μεγαλύτερο πρόβλημα για μας. Βρισκόμαστε στο κέντρο αυτής της διαδικασίας και μια σαφέστερη αποτίμηση του έργου του Κροπότκιν και της διαρκούς του επιρροής πρέπει προς στιγμήν να αναβληθεί.

Είναι απαραίτητο να πούμε ότι, κατά τη διάρκεια της ζωής του και της δραστηριότητάς του, από τη δεκαετία του 1860 μέχρι και το 1914, έκανε οτιδήποτε ήταν δυνατόν να κάνει κάποιος και ελάχιστοι είναι αυτοί οι οποίοι μπορούν να κάνουν μια συνεχή εργασία, εργασία για την επιστήμη και την ανάπτυξη των ιδεών, εργασία για την προπαγάνδα και τη διάδοση των ιδεών, όλα αυτά συνοδευόμενα από σκληρή δουλειά για μια αρκετά

μετριόφρονη εξασφάλιση των προς το ζειν. Θα μιλήσω για τον Κροπότκιν με βάση όλο το σεβασμό που τρέφω προς αυτόν, ως ένα σκληρά εργαζόμενο άνθρωπο, με μια σπάνια και τεράστια δραστηριότητα.

Θα μπορούσε να απολαμβάνει τη ζωή ευκολότερα, αλλά οι περιστάσεις τον έδωσαν στην εργασία του για πενήντα-εξήντα χρόνια και, από τη στιγμή που ήταν απασχολημένος, εργάστηκε με σπουδαία θέληση. Πιστεύω ότι οι ιδέες του διαπλάστηκαν από μια σιωπηλή διαδικασία συλλογής υλικού και παρατηρήσεων με την επιστημονική μέθοδο και βασίζοντας τα συμπεράσματά του πάνω σε αυτές.

Από τη στιγμή που αυτά τα συμπεράσματα πήραν μορφή στη δεκαετία του 1860 ή και τριάντα χρόνια αργότερα, του προσέδωσαν ένα απίστευτο επίπεδο και φαίνονταν αναλλοίωτα σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Από εδώ και πέρα αποδείχτηκε ακούραστος στο να επιζητεί την επιβεβαίωση αυτών των ιδεών, αλλά ποτέ δεν θα έκανε κάποια παρέκκλιση ή θα έβρισκε ώρα για να τις επανεξετάσει ή να αναθεωρήσει τις βάσεις τους. Τουλάχιστον σε μένα, αυτή η άκαμπτη εμμονή σε όλα όσα παρατήρησε στις αρχές της δεκαετίας του 1860 και τα οποία η μνήμη του κράτησε θαυμάσια, μου φαίνεται κατά κάποιο τρόπο παράξενη και οδηγεί σε μια απομόνωση από την πάντα εξελισσόμενη πρόοδο της επιστήμης. Θα ευχόμουν να δούμε αυτές τις ιδέες να ρίχνονται μέσα στο χωνευτήρι της γενικής επιστημονικής συζήτησης σε ένα μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι ήταν πριν, τροποποιημένες από την κριτική, επαυξανόμενες από την έρευνα αρκετών άλλων και τότε ίσως έρθουν σε μας περισσότερο διευρυμένες και λιγότερο σε προσωπική μορφή. Αλλά αναγνωρίζω ότι αρκετοί είναι οι λόγοι που δεν το έχουν επιτρέψει αυτό και έχουν ακινητοποιήσει τον Κροπότκιν, αν θα μπορούσα να πω, στην οριογραμμή ανάμεσα στην επιστήμη και στην προφητεία. Οι επιστήμονες είναι άφθονοι και προφήτες επίσης, αλλά οι άνθρωποι που έχουν καλλιεργηθεί από την αληθινή επιστήμη και τη μετασχηματίζουν από μόνοι τους επεκτείνοντάς την σαν προφήτες είναι πολύ σπάνιοι και η θέση του Κροπότκιν ήταν, με κάποιο σεβασμό μιλώντας, μοναδική.

Η λαμπρή πρόοδος των φυσικών επιστημών, μετά τη σπουδαία δουλειά του Δαρβίνου, που δημοσιεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1850, καθώς και οι τεράστιες μη αναπτυγμένες πηγές της Ρωσίας και της Σιβηρίας, τις οποίες ανακάλυψε ο Κροπότκιν με τα ταξίδια του εκεί, παρακίνησε το ενδιαφέρον του για τη φυσική επιστήμη, γινόμενος ένας δραστήριος εργάτης αυτού του τεράστιου ζητήματος, το οποίο ακόμα και στη μοναρχική Ρωσία κανείς δεν το είχε ανακινήσει σχεδόν. Αλλά εδώ η φυσική του ανιδιοτέλεια διαταράχθηκε και όταν είδε την τσαλαπατημένη κατάσταση του λαού, για τον οποίο τα φυσικά πλούτη και ο ορुकτός πλούτος της Ρωσίας καθώς και όλες οι έρευνες του Δαρβίνου, του Χάξλεϊ και του Σπένσερ δεν σήμαιναν απολύτως τίποτα, αυτός παράτησε την ακαδημαϊκή του καριέρα και τάχθηκε ολόψυχα με αυτούς που ήδη προετοιμάζονταν για την Ρώσικη Επανάσταση.

Γι' αυτό, μετά τα ταξίδια και τις σπουδές του στη δεκαετία του 1860, αλλά και την αρκετή χειρωνακτική δουλειά στο χώρο αυτό, τις μεταφράσεις και ανάλογες δουλειές για τα προς το ζειν, επέδειξε την ίδια θέληση για δουλειά για επαναστατικούς σκοπούς, με τα ταξίδια για την οργάνωμυστική προπαγάνδα, συνελεύσεις, ομιλίες και τυπογραφική δουλειά καθώς και τις δικές του μυστικές διαλέξεις, μια δραστηριότητα με το προσωπείο ενός εργαζόμενου ανθρώπου. Το ενδιαφέρον του ήταν πάντα επιμελέστατο, πήγαινε κατευθείαν στη βάση των πραγμάτων και έκανε την πραγματική δουλειά, μικρή ή μεγάλη, όπως απαιτείτο, από μια επαναστατική ομιλία μέχρι το σχεδιασμό ενός πλάνου για την αναδιοργάνωση του κινήματος σε όλη τη Ρωσία.

Πρώτα ταξίδεψε στο εξωτερικό στο διάστημα 1871-72 και, χωρίς άλλο, απέκτησε επαφές με τα μικρά Αναρχικά τμήματα της Διεθνούς στην Ελβετική Ιούρα, τα οποία τον γοήτευσαν και τα οποία πάντα τα θυμόταν και τα αγαπούσε. Μετά από μια περίοδο έντονης δραστηριότητας στη Ρωσία, τη σύλληψή του, τη φυλάκιση και την απόδρασή του, καθώς και μια παρατεταμένη περίοδο στο Λονδίνο, ενός άγονου τότε μέρους για επαναστάτες, επέστρεψε στην Ελβετική Ιούρα και από τα τέλη του 1876 και έπειτα, για μερικά χρόνια, έγινε η ψυχή της Αναρχικής Διεθνούς. Το κίνημα εκείνη την εποχή είχε παρακμάσει όσον αφορά την εξωτερική του απεύθυνση και η μορφή της διεθνούς ομοσπονδίας, όντας χωρίς αξιώσεις και ελαστικότητα, θεωρήθηκε εντελώς περιττή από τους ντόπιους προπαγανδιστές, μέχρι την αναδιοργάνωση του Σαιντ Ιμιέ, το 1872. Ακόμα, μερικοί από τους πρώτους προπαγανδιστές, εκείνοι που συμμετείχαν στο φανερό κύκλο του Μπακούνιν, τον επονομαζόμενο «Συμμαχία», συνέχισαν να συνέρχονται, να γράφουν ο ένας στον άλλον ή να συναντιούνται και έτσι ο Κροπότκιν έγινε σε λίγο ένας από αυτούς, ο πιο φλογερός και ο πιο δραστήριος της εποχής, ενθαρρύνοντας πάντα αυτούς των οποίων η προπαγάνδα στην περίοδο αυτή της γενικής αντίδρασης τους είχε κατά κάποιο τρόπο κουράσει. Συνέβη να γνωρίζω, από τις επαφές μου με τον Τζέϊμς Γκιγιώμ, τον αριθμό των διεθνών επιστολών που απευθύνονταν στον Κροπότκιν, που αποδεικνύουν και τις σχέσεις του, τις προσπάθειές του, αλλά και την κατάσταση του κινήματος, όπως αυτό ήταν στα ενδότερα των χωρών εκείνων όπου η Αναρχική Διεθνής ή τμήματά της υπήρχαν ακόμα, εκτός της Ιταλίας, όπου το κίνημα ήταν πάντα τόσο δυνατό και σε καλή κατάσταση και όπου η βοήθειά του χρειαζόταν ελάχιστα.

Αυτές οι επιστολές, για παράδειγμα, εικονογραφούν το Ισπανικό κίνημα αυτής της περιόδου – όταν η Διεθνής έπρεπε να οργανωθεί υπόγεια για χρόνια – και οι περιστάσεις αυτές οδήγησαν ακόμα σε ένα ταξίδι του Κροπότκιν στην Ισπανία, για να διευθετήσει μερικές υποθέσεις της Διεθνούς εκεί, ένα ταξίδι στο οποίο εντυπωσιάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον επαναστατικό ζήλο των Ισπανών εργατών. Μπόρεσε, επίσης, να συντάξει, για κάποιους Γερμανούς Αναρχικούς εργάτες στην Ελβετία, το

πρώτο Γερμανικό Αναρχικό πρόγραμμα που κυκλοφόρησε ποτέ και μαζί με τον P. Brousse, από το Μονπελιέ, να δώσει μεγάλη βοήθεια στην πρώτη Γερμανική Αναρχική εφημερίδα, που τότε κυκλοφόρησε στη Βέρνη, την «Arbeiter Zeitung», την οποία, μαζί με ένα σημαντικό αριθμό άλλων Αναρχικών εκδόσεων της εποχής, είχε την άριστη ιδέα να τη στείλει στο Βρετανικό Μουσείο, στο οποίο η φάση αυτή του κινήματος μπορεί να μελετηθεί με εξαιρετική άνεση. Σε μια άλλη στιγμή, ξανά, όταν απουσίαζε ο Τζέιμς Γκιγιώμ, εξέδωσε το «Δελτίο» του Ιούρα (στα Γαλλικά). Εκεί έγραψε για το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο και πήρε θέση υπέρ του Σλαβικού εθνικισμού, που πάντα τον ενέπνεε όταν ξεχείλιζε σαν έκρηξη ξανά κατά τη διάρκεια του Ρωσο-ιαπωνικού Πολέμου καθώς και κατά τη διάρκεια των πολέμων των Βαλκάνιων Συμμάχων το 1914, μην εκπλήσσοντας, βέβαια, κανέναν από αυτούς οι οποίοι γνώριζαν τον αναλλοίωτο χαρακτήρα του, τις εντυπώσεις και τα συμπεράσματά του.

Η διεθνής του δραστηριότητα τον οδήγησε στο Βέλγιο, στα Συνέδρια που έγιναν στο Verviers και στο Gent, απ' όπου έπρεπε να πάει στο Παρίσι, όπου μπήκαν οι πρώτες βάσεις του σημερινού Αναρχισμού. Επέστρεψε στην Ελβετία, όπου εξέδωσε το «Revolte» («Εξεγερμένος»), στις αρχές του 1879 και αυτή η εφημερίδα - στην οποία ο Κροπότκιν από την αρχή έδωσε την πλήρη του προσοχή και μια τεράστια φροντίδα - έγινε γρήγορα το διεθνές όργανο του ανερχόμενου Αναρχισμού, ενώ στη Γαλλία ξέσπασαν σφριγηλά κινήματα, κυρίως στο Παρίσι και στην περιοχή Rhone, στη Λυών και αλλού. Αυτά ήταν τα χρόνια της μεγάλης δραστηριότητας του Κροπότκιν - όταν, εκτός από τη «Revolte», έγραψε και μια σειρά άρθρων, τα οποία αργότερα ο Ελυζέ Ρεκλύ τα συγκέντρωσε σε έναν τόμο, με τον τίτλο «Λόγια ενός Επαναστάτη» - επέκτεινε την προσωπική του δράση και τις σχέσεις του στη νοτιοδυτική Γαλλία, στην περιοχή της Λυών και, την ίδια στιγμή, βρήκε μια ευχάριστη επιστημονική εργασία, με τη βοήθεια του Ελυζέ Ρεκλύ, στο Clarens, στη λίμνη της Γενεύης, με τους τεράστιους ετήσιους τόμους της γεωγραφίας του, εκτός, βέβαια, από το να απολαμβάνει την κλειστή συντροφικότητα αυτού του ανθρώπου που διέθετε μια μεγάλη κουλτούρα και τις πιο ωραίες Αναρχικές ιδέες.

Θα έρθει μια στιγμή που μερικοί ενθουσιώδεις σκεπτόμενοι και ψυχολόγοι θα συγκρίνουν τον Αναρχισμό του Κροπότκιν και αυτόν του Ρεκλύ, με τον οποίο συνεργάστηκε στενά, που ήσαν πολύ κοντινοί φίλοι και, ακόμα, με τον οποίο φαίνεται - σε μένα τουλάχιστον - ότι έχει μεγάλες διαφορές, αλλά και αξιοσημείωτες συγγένειες. Για μένα ο Αναρχισμός του Κροπότκιν φαίνεται στερεότερος, λιγότερο ανεκτικός, περισσότερο ρυθμισμένος για να είναι πρακτικός, ενώ αυτός του Ρεκλύ φαίνεται να είναι πλατύτερος, θαυμάσια ανεκτικός, ασυμβίβαστος επίσης, βασισμένος σε μια πιο ανθρωπιστική βάση.

Υπάρχει περισσότερος χώρος και για τους δύο και εάν ο Αναρχισμός του Κροπότκιν, όντας περισσότερο της εποχής του, ίσως εξαφανιστεί με αυτόν, αυτός του Ρεκλύ μου φαίνεται ότι θα έχει μεγαλύτερη διάρκεια, αν

και ο καιρός να αναγνωριστεί αυτό δεν έχει ακόμα έρθει, αλλά είναι βέβαιο ότι θα γίνει.

Το 1881 ο Κροπότκιν συμμετείχε στο Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο στο Λονδίνο, το οποίο αποτέλεσε πρόφαση για τις Ελβετικές αρχές να καταστήσουν την παραμονή του στη Γενεύη και στο Clarens αδύνατη, ενώ μόλις λίγο καιρό αργότερα η δραστήρια ανάπτυξη του κινήματος στην περιοχή της Λυών χρησιμοποιήθηκε από τις Γαλλικές αρχές για να φυλακίσουν και δικάσουν τους πρωταρχικούς προπαγανδιστές - τον Κροπότκιν επίσης - στη Λυών (το 1883), κάτι που οδήγησε στη φυλάκισή του στο Clairvaux, μέχρι τις αρχές του 1886, όταν μια αμνηστία απελευθέρωσε αυτόν, τη Λουίζ Μισέλ και άλλους. Μετά από μια σύντομη περίοδο στο Παρίσι, όπου δεν του επέτρεψαν να μείνει, πήγε στην Αγγλία και εγκαταστάθηκε στο Harrow, στο Λονδίνο. Πέρασε κάποιες εκτεταμένες και μάλλον πληκτικές περιόδους στο Λονδίνο από το 1876, όταν το Σοσιαλιστικό κίνημα ήταν αρκετά ολιγάριθμο ή βρισκόταν στις αρχές του, όπως το 1881. Τα χρόνια 1884 και 1885 το αντικοινοβουλευτικό τμήμα της Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας (στην οποία συνυπήρχαν ονομαστοί Αναρχικοί, όπως ο Joseph Lane και ο Sam Mainwaring, εξουσιαστές επαναστάτες, όπως οι Andreas Shue, William Morris και οι φίλοι του και, περιέργως αρκετοί, μάλλον από προσωπικούς λόγους, συγκεκριμένοι Μαρξιστές, όπως οι Avelings, Bax και άλλοι), αποσχίστηκε και ίδρυσε τη Socialist League (Σοσιαλιστική Λίγκα) το 1884. Δυστυχώς, τα γεγονότα αυτά ήταν τότε άγνωστα στον Κροπότκιν και όταν πήγε στο Λονδίνο το 1886 πρέπει να τα έμαθε όλα αυτά από τον πρώτο του φίλο εκεί, τον H.M. Hyndman και από μερικούς Άγγλους Αναρχικούς που δεν ήταν μέλη της Σοσιαλιστικής Λίγκας και οι οποίοι, επίσης, προέρχονταν από τους Σοσιαλδημοκράτες. Το γεγονός αυτό μαζί με τη «φαινομενική» επιρροή των Μαρξιστών, της κόρης του Μαρξ, στη Σοσιαλιστική Λίγκα - και ως ένας αυτόπτης μάρτυρας αυτών των γεγονότων από το τέλος του 1885, νομίζω ότι μπορώ να τονίσω με σιγουριά αυτό το «φαινομενική» - ίσως εμπόδισαν την ανάπτυξη των Αναρχικών του Ιούρα στην Αγγλία, αλλά και γιατί σοβούσε η διαμάχη του Μαρξ με τον Μπακούνιν.

Είναι θλιβερό το ότι ο Κροπότκιν φαίνεται να μην έχει άμεση άποψη της πραγματικής κατάστασης και αποφάσισε, από το να μην έχει τίποτα να κάνει με τη Σοσιαλιστική Λίγκα, να σχηματίσει μια ανεξάρτητη ομάδα, η οποία άρχισε τη δράση της μέσω της χρησιμοποίησης της εφημερίδας «Αναρχικός» του σημαντικού αναρχοατομικιστή, H. Seymour, ως οργάνου της, ένα σχήμα συνεργασίας που κατέρρευσε μέσα σε λίγους μήνες. Μετά από αυτό δεν υπήρχε καμία εφημερίδα μέχρι τον Οκτώβρη του 1886, που άρχισε να εκδίδεται η «Freedom» («Ελευθερία»).

Η Σοσιαλιστική Λίγκα εκείνη την εποχή συγκέντρωνε τον ανθό του Αγγλικού Επαναστατικού Σοσιαλισμού, κυρίως τους λαϊκούς επαναστάτες που είχαν αρκετά Αναρχικές τάσεις, οι οποίοι αναζωογόνησαν το Αγγλικό κίνημα γύρω στο 1880 - ένας από αυτούς, μάλιστα, ο Joseph Lane, έγραψε

το πρώτο Αγγλικό Αναρχικό φυλλάδιο, με τον τίτλο «An Anti-state Communist Manifesto» («Ένα Αντι-κρατικό Κομμουνιστικό Μανιφέστο»), που δημοσιεύτηκε το 1887 – και μερικούς πολύ καλούς ανθρώπους που φάνοταν ότι ελκύονταν από το Σοσιαλισμό του William Morris, αυτής της περιόδου.

Εάν ο Κροπότκιν ενωνόταν με αυτούς αυτή την περίοδο θα τύχαινε μιας πολύ φιλικής υποδοχής και θα είχε πολύ μεγάλες ευκαιρίες για Αναρχική προπαγάνδα. Αρκετοί σύντροφοι που τότε ήσαν στις καλύτερες στιγμές τους, θα μπορούσαν να είχαν έρθει με το μέρος του. Αντίθετα, απέκτησαν την εντύπωση ότι ο Κροπότκιν και, ακόμα, περισσότερο, οι νέοι προσηλυτιστές του Αναρχισμού, οι προερχόμενοι από την SDF, λίγο ενδιαφέρονταν γι' αυτούς και έτσι ακολούθησαν το δικό τους δρόμο. Μερικοί βρήκαν μόνοι τους το δρόμο προς τον Αναρχισμό, μερικοί, πάντως, χάθηκαν στην αμφιβολία και την αβεβαιότητα. Πάντα αισθανόμουν ότι μια θαυμάσια ευκαιρία χάθηκε εκεί. Πάντως, πρέπει να είμαστε ικανοποιημένοι με αυτό που ο Κροπότκιν διάλεξε να κάνει και ποτέ του δεν τσιγκουνεύτηκε τη βοήθειά του στη μικρή ομάδα – την οποία ονόμαζε Freedom Group - και την εφημερίδα της. Τα άρθρα του για αρκετά χρόνια δεν υπογράφονταν και κανείς, παρά μόνο εκείνοι οι οποίοι έκαναν την άμεση επεξεργασία τους, όπως η C.M. Wilson και ο αργότερα σύντροφός μας A. Marsh ή οι στοιχειοθέτες της εφημερίδας, γνώριζαν την τεράστια φροντίδα που ο Κροπότκιν έδωσε σ' αυτήν. Έχοντας δει μερικές από τις επιστολές του μόνο μιας μικρής περιόδου, προς τον A. Marsh, μπορώ να το βεβαιώσω. Μια παρόμοια βοήθεια έδωσε για χρόνια στη «Revolte» του Παρισιού - η οποία διαδέχτηκε την ομώνυμη εφημερίδα της Γενεύης - και ο Jean Grave είναι ακόμα στη ζωή και μπορεί να το βεβαιώσει.

Οι πρώτες εκδόσεις της «Freedom» περιέχουν, όπως πολύ καλά θυμάται ο Jean Grave, ένα ολόκληρο βιβλίο από αυτόν, ολοκληρωμένο ή σχεδόν ολοκληρωμένο, μια σειρά άρθρων (ανυπόγραφων), τα οποία ακολουθούν ένα ήδη δοσμένο σχέδιο, όπως εκείνα που προηγούνται και αποτέλεσαν το «The Words of a Rebel» («Λόγια ενός Επαναστάτη») και αυτά που ακολουθούν, το «The Conquest of Bread» («Η Κατάκτηση του Ψωμιού»). Η εργασία αυτή συντελέστηκε ανάμεσα στα δύο προαναφερόμενα βιβλία και είναι προσαρμοσμένη στις ανάγκες των Αγγλικών κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Έτσι ακόμα δεν έχει ανακαλυφτεί ίσως ένας αρκετά δημοφιλής πρόλογος στον Αναρχισμό από τον παλιό φάκελο της εφημερίδας αυτής.

Ευτυχώς, ο κατοπινός εκδότης του «Nineteenth Century», Knowles, του έδωσε την ευκαιρία να γράψει άρθρα για τη Ρωσία, για τον Αναρχισμό («The Scientific Basis of Anarchy» («Η Επιστημονική Βάση της Αναρχίας»), Φλεβάρης 1887, «The Coming Anarchy» («Η Επερχόμενη Αναρχία»), Αύγουστος 1887 και περισσότερο χώρο για να εργαστεί λεπτομερέστερα πάνω στην οικονομική βάση των ιδεών του, από όπου και τα «The

Breakdown of our Industrial Village» («Η Κατάρρευση του Βιομηχανικού μας Χωριού») Απρίλης 1988, «The Coming Reign of Plenty» («Το Επερχόμενο Βασίλειο της Αφθονίας»), «The Industrial Village of the Future» («Το Βιομηχανικό Χωριό και το Μέλλον»), «Brain and Manual Work» («Διανοητική και Χειρωνακτική Εργασία») και «The Small Industries of Britain» («Οι Μικρές Βιομηχανίες της Βρετανίας») Αύγουστος 1900, άρθρα που συμπεριελήφθησαν στο βιβλίο «Fields, Factories and Workshops» («Αγροί, Εργοστάσια και Εργαστήρια»), που κυκλοφόρησε το 1901. Ακόμα δημοσίευσε τη σειρά «Mutual Aid» («Αλληλοβοήθεια»), από το Σεπτέμβριο του 1890 ως τον Ιούλη του 1896, που ακολουθήθηκε από τα άρθρα όπως «The Theory of Evolution and Mutual Aid» («Η Θεωρία της Εξέλιξης και η Αλληλοβοήθεια») Γενάρης 1910, «The Direct Action of Environment on Plants» («Η Άμεση Δράση του Περιβάλλοντος στα Φυτά») Ιούλης 1910, «The Response of Animals to their Environment» («Η Ανταπόκριση των Ζώων στο Περιβάλλον τους») και «Inheritance of Acquired Characters» («Κληρονομιά των Επίκτητων Χαρακτήρων») Μάρτης 1912. Στο μεταξύ, είχε αρχίσει τη συγγραφή μιας ηθικής σειράς, το «The Ethical Needs of the Present Day» («Οι Ηθικές Ανάγκες του Παρόντος») Αύγουστος 1904, το «Morality of Nature» («Ηθική της Φύσης») Μάρτης 1905, το οποίο, νομίζω, δεν συνεχίστηκε εξαιτίας της Ρώσικης επαναστατικής αλλαγής του 1905, που απορρόφησε τον καιρό και τις προσπάθειές του.

Οι μελέτες του πάνω στη Ηθική συνεχίστηκαν, αλλά η αυξανόμενη πίεση όσον αφορά το χρόνο του και η προβληματική του υγεία διέκοψαν τις συνεχείς τους εκδόσεις και τελευταία του ανατέθηκε να εργαστεί πάνω στην Ηθική του Ντιμιτρίεβο. Τα άρθρα που γράφτηκαν για το «Nineteenth Century» - παραλείπω διάφορα άλλα για τη Φιλανδία, τις Γαλλικές φυλακές ή τη Γαλλική Επανάσταση κλπ. - αποτέλεσαν τότε τη σπουδαιότερη εργασία από οτιδήποτε κι αν έγραψε, ειδικά τη σειρά άρθρων με τον τίτλο «Recent Science» («Πρόσφατη Επιστήμη»), περίπου 17 μεγάλα άρθρα στο διάστημα 1892-1901, όπου ασχολείται με την επιστημονική πρόοδο σε όλα τα επίπεδα, κάτι που απαίτησε την επιμελέστερη προετοιμασία.

Εκτός από αυτά έκανε και διαλέξεις σε ταξίδια στην επαρχία και στη Σκωτία, κυρίως έχοντας να κάνει με ζητήματα που αφορούσαν τη Ρωσία και, για πάνω από είκοσι χρόνια, μιλούσε για την Παρισινή Κομμούνια και τους Μάρτυρες του Σικάγου, ενώ τα ύστερα χρόνια του πάντα έγραφε και έστελνε γράμματα.

Η Ομάδα της «Freedom» κατάλαβε την ενδεχόμενη απομόνωσή της και το 1881 άρχισαν να οργανώνονται διαλέξεις, από τις οποίες θυμάμαι μερικές στις οποίες μίλησε ο Κροπότκιν, στα γραφεία της Σοσιαλιστικής Λίγκας, στην οδό Farringdon του Λονδίνου. Αλλά ακόμα και τότε δεν έγινε καμιά περαιτέρω συνεργασία και αυτό δεν συνέβη μέχρι που το Commonweal Group (Ομάδα «Κοινή Ευημερία») διαλύθηκε εξαιτίας διωγμών το 1894 και η «Freedom», επίσης, θεληματικά διέκοψε την κυκλοφορία της για μερικούς μήνες το 1894-95, μέχρι που οι εναπομείναντες της Commonweal

και η «Freedom» συγχωνεύτηκαν και ξανάρχισε η κυκλοφορία της δεύτερης το Μάη του 1895 και από τότε κυκλοφορεί χωρίς διακοπή μέχρι σήμερα. Κατά κάποιο τρόπο, κανένα από τα γεγονότα αυτά, τη συνταρακτική αυτή περίοδο των αρχών της δεκαετίας του 1890, δεν έφερε τον Κροπότκιν σε στενή επαφή με το Αγγλικό κίνημα όπως συνέβη πριν - όπως άκουσα από περιγραφές - ανάμεσα σε αυτόν και στο κίνημα στις πολίχνες του Ιούρα και στη Γενεύη. Η φιλολογική εργασία για τα προς το ζειν (βοηθητική γεωγραφική εργασία κλπ) και η υγεία του, που επιδεινώθηκε από τη ζωή στη φυλακή, επίσης τα πολλά καλέσματα από διάφορους για τη φιλολογική του βοήθεια, η αλληλογραφία κλπ, απαιτούσαν τη συνταξιοδότησή του, αλλά αυτός περνούσε περιόδους εντατικής εργασίας σε βιβλιοθήκες και το πρόβλημα ήταν ότι πάντα κατοικούσε σε μια αξιοσημείωτη απόσταση από το κέντρο, στο Harrow, στο Acton, στο Bromley (Kent), στο Muswell Hill και, τελικά, όταν το απαίτησε η υγεία του, στο Brighton και μόνο πέρασε μια παράξενη βδομάδα ή λίγο περισσότερο στο Λονδίνο, κάνοντας πάντα έρευνα στις βιβλιοθήκες. Καθώς διέθεσε όλο του το χρόνο στη μελέτη, στην αλληλογραφία και στους επισκέπτες, δεν μπορούσε πιθανώς να κάνει τίποτα περισσότερο και εάν η επαφή του με το κίνημα του Λονδίνου ήταν συχνότερη, άλλα μέρη της εργασίας του, η οποία απευθύνθηκε σε ένα μεγάλο κοινό, θα πρέπει να είχε περικοπεί. Είχε τόσα πολλά πράγματα στο κεφάλι του, τα οποία οδηγούσαν σε μελέτη, η οποία, όπως όλες οι σοβαρές μελέτες, ποτέ δεν είχαν ένα τέλος. Έτσι ξοδεύτηκε όλη του η ζωή, σαν να ήταν ο ίδιος ενάντια στον αγώνα για ζωή, που σπάνια ήταν τόσο χαρούμενος, όταν, επιτέλους, ανακάλυψε μια ευκαιρία να το κάνει για λίγο. Σε όλα αυτά προστέθηκε και η ευθύνη για μια έρευνας περί Ηθικής, για την οποία υπήρξε αρκετή βιβλιογραφία - ανταγωνιστική στις ιδέες του - που έπρεπε να εξεταστεί προκαταρκτικά.

Τότε το αμερικάνικο ταξίδι του, που έγινε κατόπιν μιας πρόσκλησης από το «Atlantic Monthly» για να γράψει τις «Αναμνήσεις» του, μια στροφή πίσω στο πρώτο μέρος της ζωής του απ' όπου αναβίωσε όλες τις πρώτες αναμνήσεις του στη Ρωσία και, δια μέσου του οποίου οδηγήθηκε σε αρκετές άλλες αναμνήσεις, για τις οποίες δεν μίλησε στο βιβλίο του «Memoirs».

Γνωρίζοντας το ιστορικό και βιβλιογραφικό μου ενδιαφέρον - το οποίο πάντα υποστήριξε αρκετά φιλικά - μου έδωσε εκείνα τα χρόνια αρκετές προσθήκες στις «Memoirs» του, τις οποίες και φρόντισα να καταγράψω. Αυτή η ανάμνηση της νεότητάς του οδήγησε, επίσης, σε εκείνες τις αμερικάνικες διαλέξεις πάνω στη Ρώσικη λογοτεχνία, το αντικείμενο ενός άλλου βιβλίου του, που εκδόθηκε το 1905.

Στο μεταξύ, η Ρωσική Επανάσταση του 1905 προετοιμαζόταν και αυτό τον οδήγησε σε μια ανασκόπηση των μελετών του πάνω στη Γαλλική Επανάσταση του 1789-1794, ένα αντικείμενο το οποίο είχε στο μυαλό του όταν πρωτοπήγε στο Παρίσι, το 1877, αφιερώνοντας τότε κάθε ώρα που

μπορούσε στην ιστορική έρευνα. Η μελέτη ενός Ρώσου ιστορικού καθώς και του βιβλίου του F. Rocquans, για τους προδρόμους της Γαλλικής Επανάστασης, τον οδήγησαν σε διάφορα συμπεράσματα των οποίων το «Spirit of Revolt» («Το Πνεύμα της Εξέγερσης»), το 1882, (στο «Revoke») αποτελεί το πρώτο αποτέλεσμα. Το σχετικό άρθρο του 1889 στο «Nineteenth Century», ένα άλλο άρθρο καθώς και μερικά άλλα άρθρα στο περιοδικό «Temps Nouveaux» («Νέοι Καιροί») αποτελούν μια μεταγενέστερη επαύξηση, μέχρι την κατάπτωση των εκδοτών εξαιτίας των συνεχών προσθέσεων και διορθώσεων, που οδήγησαν στην έκδοση του μεγάλου Γαλλικού βιβλίου του των 749 σελίδων (το 1909).

Αυτή η τόσο λεπτομερειακή επανεξέταση της Γαλλικής Επανάστασης, η σύγχρονη Ρώσικη Επανάσταση του 1905 και τα επακόλουθά της στα χρόνια που ακολούθησαν - τα περισσότερο σκληρότερα χαρακτηριστικά του Κροπότκιν αυτών των χρόνων που αποκαλύπτονται στο «The Terror in Russia» («Ο Τρόμος στη Ρωσία») Ιούλης

1909 - οι ανανεωμένες επαφές με τη Ρωσία από τις πρώτες του αναμνήσεις που ήδη εξιστορήθηκαν, οι επαφές με ένα μεγάλο αριθμό Ρώσων επισκεπτών από το 1905 και μετά, η συνεργασία του με μια ρώσικη αναρχική ομάδα (που κυκλοφορούσε ένα μικρό έντυπο στο Λονδίνο, στη Ρώσικη γλώσσα, το 1906-1907), οι συναντήσεις του με διάφορους Ρώσους πολιτικούς, δημοσιογράφους, καλλιτέχνες διαφόρων και ποικίλων απόψεων, μορφοποίησαν αρκετά την άποψη του Κροπότκιν για τη Ρωσία στα χρόνια πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ιαπωνικός Πόλεμος αναζωπύρωσε τα πολιτικά του αισθήματα, τα ταξίδια του στη Γαλλία (Βρετάνη και Παρίσι), στη νότια Ελβετία (Λοκάρνο) και στην Ιταλική Ριβιέρα (Ραπάλλο) - παρά την άσχημη κατάσταση της υγείας του - τον έφεραν σε επαφή με διάφορες ομάδες και άτομα και αναζωογόνησε το ενδιαφέρον του για το πολιτικό κουτσομπολιό που του άρεσε, το οποίο όλοι οι προσωπικοί φίλοι όπως ο H.M. Hyndman, ασφαλώς γνώριζαν και το οποίο κατέπληξε όλους εκείνους που πίστευαν, όταν τον πρωτοσυνάντησαν, ότι θα έρχονταν πρόσωπο με πρόσωπο με έναν αντιμιλιταριστή, αντιπατριώτη διεθνιστή κ.λπ. Το αντίθετο, όμως, σχεδόν συνέβη. Η υπεράσπιση της Γαλλίας και της Ρωσίας ήταν όλο και περισσότερο θέματα υψίστης σπουδαιότητας για εκείνον και όταν ο Ελυζέ Ρεκλύ και ο Τολστόι πέθαναν και απέμεινε ο μόνος από τους παγκόσμια γνωστούς ελευθεριακούς ανθρωπιστές, δεν ύψωσε τη φωνή του στα χρόνια των γενικών πολεμικών προετοιμασιών και των πολέμων, από το 1911 ακόμα, στην Τρίπολη και στα Βαλκάνια. Ο Μαλατέστα μίλησε για τη «ληστεία της Τρίπολης» του 1911, αλλά ο Κροπότκιν έμεινε σιωπηλός όταν ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος του 1912 και με έκανε να πάω από τη μια άκρη του δωματίου μου στην άλλη σαν να δέχτηκα ένα χτύπημα της ρητορικής του δυναμικής, όταν είδε ότι δεν πανηγύριζα για τις νίκες των Βαλκάνιων συμμάχων. Αλλά αρκετά γι' αυτό το ζήτημα, το οποίο, από το 1914, είναι ένα στοιχείο γενικής παραδοχής. Για μένα είναι απλώς και μόνο

η εκδήλωση μιας αίσθησης, η οποία δεν τον είχε αφήσει ούτε για μια στιγμή από τη νεότητά του, τα παιδικά του χρόνια ή όταν ήταν νήπιο και η οποία ποτέ δεν αποκρύφτηκε όταν παρουσιάστηκαν οι ευκαιρίες, όπως το 1876, το 1904, το 1912 και από το 1914 και μετά.

Για να συμπληρώσουμε τον ατελείωτο κατάλογο των πρωταρχικών του αντικειμένων μελέτης, ο Κροπότκιν ασχολήθηκε ακόμα και με την εντατική γεωργία, την αποκέντρωση και την τοπική αυτό-ανεξαρτησία, όπως την έλεγε. Από τα πειράματα στο Jersey και τις προσπάθειες του κ. Rowntree για εσωτερικό αποικισμό τα ενδιαφέροντά του επεκτάθηκαν στον Καναδά, όπου ταξίδεψε με το British Association, στη Γαλλική κηπουρική και πάει λέγοντας. Όταν έγραψε μια αναθεωρημένη Γαλλική έκδοση (το 1913) του «Modern Science and Anarchism» («Σύγχρονη Επιστήμη και Αναρχισμός») και επίσης το άρθρο πάνω στον Αναρχισμό στην Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάννικα (σε ένθετο), οδηγήθηκε να εξετάσει τους πρώιμους Αναρχικούς συγγραφείς και επηρεάστηκε πολύ από αρκετές προχωρημένες ιδέες που βρήκε εκεί σε ανύποπτο χρόνο. Ακόμα και ο Φουριέ τον ενδιέφερε αρκετά. Λυπήθηκε μόνο που, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο χρόνος του ήταν τόσο περιορισμένος, με τη βελτίωση μεταφράσεων, την αλληλογραφία και τους επισκέπτες. Η ικανότητά του για εργασία ήταν σοβαρά κλονισμένη και όταν υπερέβη τους ιατρικούς περιορισμούς παροπλίστηκε για βδομάδες και του απαγορεύτηκε κάθε εργασία.

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων χρόνων πριν το 1914 αισθανόταν πάρα πολύ την ανάγκη να εργάζεται πάντα για βιοποριστικούς λόγους, αν και θα μπορούσε να απολαύσει κάποια πραγματική ξεκούραση, που γι' αυτόν σήμαινε διάβασμα και συλλογή βιβλίων (επειδή ήταν επίσης και λάτρης του βιβλίου και απολάμβανε το να συλλέγει σπάνιες επαναστατικές εκδόσεις), κάποιες καλλιτεχνικές απολαύσεις, καθώς και ακρόαση των ενδιαφερόντων νέων, με μερικές γρήγορες κρυφές ματιές πίσω από τις κουρτίνες της πολιτικής, ανάμεσα στα άλλα. Αλλά μια τέτοια διασκέδαση δεν μπορούσε ποτέ να την απολαύσει, με καταστρεμμένη την ικανότητά του για εργασία και πολύ επισφαλή υγεία που ποτέ δεν του έδωσαν μια πραγματική ανάπαυλα. Επίσης, κάποια στιγμή ήταν κεφάλτος και εύθυμος και αγαπούσε τα αστεία και τα γέλια, αλλά την επόμενη στιγμή ήταν τρομερά σκληρός και σοβαρός και, πάνω απ' όλα, αμετακίνητος στην εμμονή του στα διαφορετικά νήματα των ιδεών τις οποίες είχε διατυπώσει. Αλλά γιατί επιμένουμε στις αδυναμίες αυτές, οι οποίες, στο κάτω-κάτω, χωρίς αμφιβολία, είχαν τα πλεονεκτήματά τους επίσης και συνεισέφεραν στη σύνθεση μιας μοναδικής προσωπικότητας που ήταν ο ίδιος.

Η στάση του το 1914 δεν με εξέπληξε, δεν θα «μπορούσε» να έχει φερθεί διαφορετικά και αυτοί οι οποίοι τον γνωρίζουν πολύ καλά, μπορούσαν να μαντέψουν τη στάση του. Χωρίς να επιθυμούμε να εισάγουμε κάθε αμφισβητήσιμο αντικείμενο, ας μου επιτραπεί να πω ότι, κατά τη γνώμη μου, αλλά και κατά τη γνώμη των καλά πληροφορημένων Γερμανών

συντρόφων (του Γκ. Λαντάουερ, του θύματος του Μονάχου το 1919), ήταν αρκετά απληροφόρητος για τη Γερμανία, για το Σοσιαλισμό των πολιτικών και τον εθνικό χαρακτήρα γενικά. Οι πηγές του προέρχονταν μάλλον από δεύτερο χέρι ή ήταν παραποιημένες και δεν θα μπορούσε να βασίσει κάθε επιστημονική άποψη πάνω σε αυτές, αν και όταν έγραψε για την επιστήμη συμβουλευόταν και αναγνώριζε τις Γερμανικές πηγές με ενδιαφέρον και ακρίβεια.

Μπορώ έτσι να αισθανθώ και να καταλάβω τη ζωή του από το 1914 ως το 1917, καθώς επίσης την τεράστια ικανοποίησή του για τη Ρώσικη Επανάσταση του 1917 και την ελπίδα με την οποία επέστρεψε στη Ρωσία τον καιρό του Κερένσκι. Μερικούς μήνες αργότερα, πάντως, η ζωή του πρέπει να μεταβλήθηκε σε τραγωδία και πρέπει να είχε αυτό το τέλος. Ο Τολστόι είπε στον τσάρο το 1908: «Δεν μπορώ πλέον να παραμένω σιωπηλός. Πρέπει να μιλήσω», αλλά η φωνή του Κροπότκιν προς το Λένιν δεν ακούστηκε, παρά μόνο σε ελάχιστα γράμματά του προς αυτόν, που κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό, αλλά ίσως νόμισε ότι όλοι του οι φίλοι θα μπορούσαν να εκλάβουν τη σιωπή του όπως αυτή του Σπάϊς την ώρα της εκτέλεσής του στο Σικάγο το 1887: «Θα έρθει μια στιγμή που η σιωπή μας θα είναι δυνατότερη από τις πνιγμένες φωνές μας σήμερα». Έτσι η σιωπή του Κροπότκιν καλύπτει μια τραγωδία πριν αυτός εξαφανιστεί, αλλά παραμένει σε μας η χαρούμενη, ακούραστη εργασία του για την ελευθερία, την επιστήμη και την ανθρωπότητα.

****Το κείμενο αυτό γράφτηκε και δημοσιεύτηκε στην αγγλική «Freedom» το Φεβρουάριο του 1921, λίγο μετά το θάνατο του Κροπότκιν τον ίδιο χρόνο, με τον τίτλο «Kropotkin at Work». Το 1998 κυκλοφόρησε σε ξεχωριστή μπροσούρα από το Barricade Books/Infoshop, στη Μελβούρνη, από όπου και έγινε η μετάφρασή του. Μετάφραση “Ούτε Θεός-Ούτε Αφέντης”.***